
AANZETTEN TOT EEN BEJAARDENSOCIOLOGIE

Een terreinverkenning naar aanleiding van verschenen literatuur

J. Naafs

Ageing and society (The official journal of the Centre for Policy on Ageing and The British Society of Gerontology, Cambridge University Press, Cambridge (vol. 1, no. 1, voorjaar 1981)

Baum, M. en R. C. Baum, *Growing and A societal perspective*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1980

Hobman, D. (ed.), *The social challenge of Ageing*, Croom Helm, Londen, 1978

Knipscheer, C. P. M., *Oude mensen en hun sociale omgeving. Een studie van het primaire sociaal netwerk*, Vuga, 's-Gravenhage, 1980

Research on aging. A quarterly of social gerontology, Sage, Londen (vol. 1, no. 1, maart 1979)

Rijpma, S., *Jong voor oud, oud voor jong*, De Tijdstroom, Lochem – Poperinge, 1981

Schouten, J. (red.), *Gerontologische problemen. Een inleiding*, Samsom, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1980

Ward, R. A., *The aging experience. An introduction to social gerontology*, Lippincott, New York etc., 1979.

Inleiding

Nederland heeft, evenals vrijwel alle andere Westerse landen, een vergrijzingsproces ondergaan. Het percentage ouderen in de totale bevolking is zeer sterk gestegen, terwijl het procentuele aandeel van de jongeren aanzienlijk is gedaald. Ter illustratie: het percentage jongeren (0-19 jaar) daalde sedert 1900 met maar liefst bijna 12%, terwijl in de periode 1900-1980 bijna een verdubbeling plaatsvond van het percentage bejaarden. In 1900 was van de Nederlandse bevolking maar 6% 65 jaar of ouder. In 1960 was dat percentage tot bijna 9% toegenomen en in 1978 was het al iets meer dan 11% (CBS, 1980, p. 23).

Welke wetenschappelijke aandacht krijgen deze circa 1,4 miljoen oudere medeburgers, of te wel bejaarden? Nadert er een 'gerontologisch tijdperk' (Baum en Baum, 1980, p. 2)?

Bejaarden zijn binnen verschillende wetenschapsdisciplines 'voorwerp' van aandacht, met name binnen de medische en biologische gerontologie enerzijds, en de sociale gerontologie anderzijds. De laatstgenoemde – de sociale gerontologie – richt zich dan 'op het geheel van sociale, individuele, maatschappelijke,

culturele en historische aspecten van het proces van het ouder worden' (Planninggroep, 1981, p. 4).

Tot op dit moment is de wetenschappelijke belangstelling voor bejaarden – zeker binnen de sociale wetenschappen – bepaald niet groot te noemen.¹ Wel zijn er globale aanwijzingen voor de veronderstelling dat de aandacht in het algemeen groeiende is. Zo werden vorig jaar twee studiedagen 'Gerontologisch onderzoek' gehouden, een initiatief van ZWO om zodoende te komen tot een activering van het potentiële onderzoeksveld. En onlangs zijn er nog twee belangrijke congressen geweest: het congres 'Sociogerontologie?!', georganiseerd door de Nederlandse Vereniging van Gerontologie, in het bijzonder de werkgroep Socio-Gerontologie, een landelijke groep sociologen die zich bezighouden met vraagstukken op dit terrein; en een internationale conferentie met als thema 'Health and Aging', waarbij onder meer werd gesproken over de prioriteiten m.b.t. het Nederlandse gerontologische onderzoek.

Ook kunnen we een aanwas van literatuur constateren, hoewel dit voornamelijk het buitenland betreft. Een aanwas die herkenbaar is aan het grote aantal recent, met name in Amerika, verschenen tekst-boeken.² Ook de toevoeging van een hoofdstuk over ouderdom en levensloop aan de nieuwste (7e) druk van 'Sociology', het vermaarde handboek van Broom en Selznick, is wellicht kenmerkend. Verder is de introductie van enkele nieuwe internationale tijdschriften, welke we hierna nog zullen bespreken, opvallend te noemen.

Gelet op deze toegenomen belangstelling lijkt het ons interessant na te gaan welke de inhoud is van de sociale gerontologie, of meer toegespitst de bejaardensociologie. We schenken aan de hand van verschenen publicaties aandacht aan deze hier te lande en op deze plaats nog relatief weinig ter sprake gekomen tak van de sociologie-beoefening.

Allereerst nu een vluchtige verkenning van het terrein van de bejaardensociologie.

Bejaardensociologie: begripsontwikkeling en afbakening

De sociaal-wetenschappelijke bestudering van ouderen en hun problemen heeft onder velerlei benamingen plaats gevonden. In de eerste plaats onder de benaming sociologie van het bejaardenvraagstuk of kortweg de bejaardensociologie (zie o.a. Thurlings, 1957; Tews, 1974; Van den Heuvel, 1978). Bij deze benaming lijkt het accent te liggen op het *oud zijn*, een accent dat door sommigen als foutief wordt aangemerkt. Procesmatige en dynamische aspecten van *ouder worden* komen onvoldoende naar voren. Tegenwoordig wordt daarom vaak de voorkeur gegeven aan de benamingen sociologie van het ouder worden, van de ouder wordende mens of van de levensloop (zie b.v. Planninggroep, 1981; Baum en Baum, 1980).

Deze ontwikkeling van een accentuering van het oud zijn naar een accent op het ouder worden, zien we ook terug – zij het in een wat andere vorm – in de benaming van de mensen om wie het hier gaat. Van oude lieden en ouden van dagen via bejaarden, senioren en ouderen naar *ouder wordende mensen*. De titel van een tijdschrift over bejaardenwerk werd van 'Op leeftijd' scherpzinnig getransformeerd tot 'Leef tijd'.

Maar belangrijker dan de vraag aan welke benaming de voorkeur dient te worden gegeven, is de vraag wat men zich kan voorstellen bij een 'bejaardensociologie'. Of anders gezegd: welke thema's rond oud zijn en ouder worden, zijn als sociologisch relevant aan te duiden en welke aandacht hebben ze binnen de sociologie gehad.

In de eerste plaats kan men in de sociologische literatuur een vooropstellen van *problematische aspecten en probleemvelden* signaleren. Deze 'probleembenadering' komen we in menig (hand)boek tegen, zoals vaak reeds af te lezen uit opzet en thematische indeling van de stof. De bekende hoofdstukken over gezondheidszorg, huisvesting, pensionering, tehuizen en sterven, vinden we vele malen terug.

In de tweede plaats zou men een *sociologie van de levensloop* kunnen onderkennen. Was de aandacht voor de levensloop binnen de psychologie reeds aanzienlijk (ontwikkelings- en levensloopspsychologie), binnen de sociologie zien we slechts schuchtere aanzetten. Het meest sociologische perspectief in dit opzicht biedt Riley (1976). We zullen hier kort bij stilstaan, omdat dit perspectief voor de sociologie interessante analysemogelijkheden lijkt te bieden.

Het ouder worden is te zien als een levensgang (van cohorten) door een veranderende maatschappij. Met andere woorden: er kan als het ware een tweezijdige tijdsdimensie worden onderscheiden: leeftijd en maatschappelijke/historische tijd. De stadia van de levensloop en de overgang van het ene stadium naar het andere worden door de samenleving als geheel, maar ook door groeperingen en organisaties daarbinnen, geregeld. Zo is de in- en uittreding in het arbeidsproces in principe aan een bepaalde leeftijd gebonden, waardoor de beroepsstructuur duidelijk is gekoppeld aan de leeftijdsstructuur van de samenleving. En behalve beroepsposities zijn ook andere posities en rollen sterk aan leeftijd gebonden.³

In de derde plaats is een sterke nadruk op de *sociale omgeving* van bejaarden mogelijk. Bij deze accentlegging komen thema's als beeldvorming en stereotypering, de primaire relaties van ouderen (o.a. de relatie tussen ouderen en hun kinderen) en de positie van ouderen in groepen en groeperingen naar voren.

De meeste van de hierboven genoemde accentleggingen komen we in de hiernavolgend te bespreken literatuur tegen. We zullen eerst aandacht schenken aan enige meer algemene literatuur, waarbij verschillende 'probleemvelden'

rond ouder worden en oud zijn ter sprake komen. Daarna bespreken we een tweetal Nederlandse onderzoeken aangaande de sociale omgeving, c.q. de primaire relaties van ouderen. Vervolgens gaan we nader in op de 'theorievorming' in de sociale gerontologie, om tenslotte af te sluiten met een korte conclusie over de besproken literatuur alsmede over invullingen en leemten op het terrein van de bejaardensociologie.

De 'probleembenadering'

In onze inleiding hebben we erop gewezen dat vanuit verschillende wetenschapsdisciplines aandacht wordt geschonken aan het proces van ouder worden en oud zijn: met name de medische wetenschap, de psychologie en de sociale wetenschappen. Welke aspecten de verschillende disciplines bestuderen, blijkt direct bij kennisneming van het boek *Gerontologische problemen. Een inleiding*. Dit in de Sociaal Culturele Reeks (subreeks gezondheidszorg) verschenen boek bestaat uit drie delen.

In deel 1 behandelt Schouten de medische aspecten van de veroudering, de ziektebeelden, de factoren die de bewegelijkheid van de patiënt bepalen, de voeding en drie psychiatrische ziektebeelden, te weten dementie, depressie en verwardheid.

De medische onderwerpen als zodanig laten we hier buiten beschouwing. Wel moeten we enkele belangrijke kanttekeningen plaatsen bij de inleiding van dit deel. Schouten veroorlooft zich hierin binnen het bestek van 3 bladzijden zaken aan te stippen als de opbouw van de Nederlandse bevolking en de veroudering van de bevolking. Een lezer die ook maar enigszins op dit terrein thuis is, krijgt een slechte indruk van de globale en o.i. onverantwoorde werkwijze van de auteur.

Onze bezwaren richten zich in de eerste plaats op de *inadequate afbakening* van het onderwerp van het boek. In het voorwoord meldt Schouten dat de auteurs geprobeerd hebben zowel geriatrie als gerontologische problemen te bespreken, om zes regels verder op te merken dat de geriatrie een onderdeel van de gerontologie is.

In de tweede plaats zijn de gegevens vaak *moeilijk of niet controleerbaar*. Onder de tabellen 1, 2 en 3 staat vermeld: 'Deze gegevens zijn ontleend aan het Bureau voor de Statistiek'. Afgezien van het feit dat het niet gebruikelijk is het CBS te ontdoen van de C, is zulke bronverwijzing o.i. onvoldoende. Bovendien wordt geen melding gemaakt welke cijfers betrekking hebben op reeds waargenomen verschijnselen en welke berusten op schattingen aangaande de toekomst. De opbouw van de Nederlandse bevolking in het jaar 1975 is bekend en definitief, maar die voor 1985 nog niet. Wanneer Schouten deze toch geeft, en wel met twee cijfers achter de komma, kunnen we volstrekt zeker weten dat deze

voorspelling onjuist zal blijken te zijn. Hier is sprake van nalatigheid en quasi-exactheid.

In de derde plaats zijn verschillende opmerkingen bovendien nog *onduidelijk*. Zo de opmerking dat 'in het jaar 2000 94% van de vrouwen ouder dan 90 jaar, alleen zal zijn' (p. 16). Onjuist, omdat 90 jaar 85 jaar moet zijn (zie tabel 3), moeilijk controleerbaar (gegevens ontleend aan...) en bovenal onduidelijk. Immers, wat wordt met het ongelukkig gekozen woord 'alleen' (beter ware: alleenstaand) bedoeld? Hanteert Schouten burgerlijke staat als criterium (alleenstaanden zijn dan zij die niet-gehuwd, verweduwd of gescheiden zijn) of de huishoudenssituatie? En wordt hier bedoeld op de wijkbejaarden of ook op de tehuisbewoners?

Bepalen we ons verder tot deel II, Sociale aspecten, van de hand van Ringoir, dan moeten we de mineurstemming waarmee we de bespreking van dit boek zijn begonnen, helaas enigszins aanhouden. Het deel blijkt geheel ten onrechte 'sociale aspecten' te heten. Het is een wat toonloze opsomming van allerhande feiten over het verzorgingstehuis (hoofdstuk 1) en het verpleeghuis (hoofdstuk 2). Nu kunnen we natuurlijk – enigszins in majeur – melden dat deze hoofdstukken boordevol feitelijke gegevens staan, maar de verhouding tussen feitenkennis en inzicht in sociale aspecten is toch wel zoek, of beter, ter ver doorgeslagen naar de feiten. Juist waar sociale processen zo duidelijk spelen, staat de auteur vrijwel met lege handen. Zo wordt de verhuizing naar een verzorgingstehuis afgedaan met de opmerking dat dit 'een hele emotionele stap' is (p. 90).

In het derde deel, over psychologische aspecten, gaat Beerthuisen in een drietal hoofdstukken in op respectievelijk functie-psychologische aspecten van ouder worden (leervermogen en motivatie), persoonlijkheidsaspecten (identiteit, tijdsbeleving, sexualiteit en eindigheid) en sociaal-psychologische aspecten (beeldvorming, hulpbehoefendheid, eenzaamheid).

Hoewel dit deel relatief nog het beste is, achten we het toch onvoldoende. Het vertoont te weinig structuur, is slordig afgewerkt (sommige genoemde literatuur ontbreekt, essentiële literatuur is overgeslagen) en het bevat niet veel meer dan een opsomming van gegevens uit de literatuur, en dan nog voornamelijk uit de tweede hand.

Onze totaalindruk van *Gerontologische problemen* is niet gunstig. Hoewel het boek voor de beginneling ongetwijfeld een eerste indruk geeft van met welke problemen de (sociale) gerontologie zich bezighoudt, blijft het geheel toch veel te oppervlakkig. Een ieder die ook maar enigszins thuis is op het terrein, zal bij lezing worden teleurgesteld. Allerhande problemen behandelen zonder een min of meer overkoepelend kader of analyseschema leidt tot een wat rommelig geheel.

Verschillende van de 'gerontologische problemen' komen we ook tegen in de eerste nummers van twee nieuwe tijdschriften. Het 3 maal per jaar verschijnen-

de *Ageing and Society* lijkt ons, afgaande op het eerste nummer, veelbelovend. In dit nummer vinden we namelijk interessante bijdragen van coryfeeën als Townsend (over de relatie tussen het totstandkomen van sociaal beleid en de daarmee gepaard gaande afhankelijkheid van anderen) en Rosenmayr (over levensloop en levensbeschrijving). Verder melden we nog een bijdrage over de factoren die het gebruik door ouderen van sociale en medische voorzieningen bepalen. Kortom, een tijdschrift om in de toekomst nauwlettend te blijven volgen.

Ook het kwartaaltijdschrift *Research on aging* lijkt een ieder wel wat wils te bieden. Zo wordt in het eerste nummer het aloude thema de stereotypering van ouderen opnieuw belicht (dit maal met als centraal thema de relatie tussen opvattingen, attitudes en gedrag) en wordt met behulp van een causaal/padanalysemodel de wederkerige relatie tussen leeftijds-identiteit en gezondheidsproblemen onderzocht. Verder melden we nog een belangwekkende bijdrage van Atchley, Pignatiello en Shaw, waarin de sociale relaties van getrouwde, verweduwd en nooit-gehuwde oudere vrouwen worden vergeleken. Het tijdschrift sluit af met een bijdrage van Weinberger, die onderzoek deed op een basis-school. Uit dit onderzoek komt naar voren dat kinderen wat betreft stereotypering sterk op volwassenen lijken. Met andere woorden de negatieve stereotypen overheersen het beeld.

Na lezing van bovenbesproken literatuur doemt het beeld op van een veelzijdige, *multidisciplinaire* sociale gerontologie. Het laatst besproken tijdschrift, *Research on aging*, kondigt zich zelfs uitdrukkelijk aan als *interdisciplinair*. Wat de redacteurs, Borgatta en Loeb, daar precies mee bedoelen wordt uit hun ten geleide niet duidelijk. Al gauw wordt het begrip ingewisseld voor de minder pretentieuze term multidisciplinariteit, hoewel hun verwachtingen ons nog al te hoog gespannen lijken wanneer zij zeggen te verwachten dat multidisciplinair onderzoek vakjargon helpt opruimen en ons dwingt theorieën te verhelderen (p. 7).

Ook Hobman (*The social challenge of ageing*) pleit voor een interdisciplinaire aanpak (p. 12 e.v.). Maar de opzet van dit door hem geredigeerde boek is hooguit multidisciplinair te noemen. Het laat 'slechts' zien hoe verschillende problemen, c.q. aspecten van het ouder worden door sterk uiteenlopende disciplines als geriatrie, psychologie en architectuur kunnen worden benaderd. Ook de sociale wetenschappen zijn in het boek vertegenwoordigd. In een tweetal hoofdstukken worden sociologische, demografische en culturele achtergronden van het ouder worden in westerse en oosterse samenlevingen belicht. De meest sociologische bijdrage is van Havighurst. In een, overigens weinig samenhang vertonend betoog, zonder veel sociologische verbeeldingskracht, laat hij verschillende onderwerpen de revue passeren: de leeftijdsopbouw van de bevolking, de toegenomen levensverwachting, ouderen in het arbeidsproces, de

economische positie van ouderen, hun maatschappelijke positie, de leefomstandigheden, gezondheidsproblemen en de onvermijdelijke pensionering. Allemaal ongetwijfeld belangwekkende thema's, die echter nauwelijks door de schrijver worden uitgediept of in een sociologisch kader worden geplaatst.

Beter te spreken zijn we over het boek van Ward (*The aging Experience*). Ook in dit boek zien we alle, we kunnen wel zeggen voor de sociale gerontologie gebruikelijke, onderwerpen terugkomen. In achtereenvolgende hoofdstukken schenkt Ward uitgebreid aandacht aan demografische 'facts and figures', de sociaal-culturele context van het ouder worden, de (sociaal-)psychologische theorieën, de persoonlijke en maatschappelijke beelden omtrent ouder worden, werk en pensionering, tijdsbesteding, de sociale omgeving van ouderen (gezin, familie, buurt, dienstverlenende instellingen) en het levenseinde. Ward slaagt er vrij goed in verschillende van deze themata zowel vanuit een macro-perspectief als vanuit een micro-perspectief te benaderen (p. 20 e.v.). Daarbij benadrukt het *macro-perspectief* het feit dat sociale structuren en de samenleving als geheel het ouder worden en het oud zijn beïnvloeden. Zo kent elke samenleving bijvoorbeeld een 'age stratification system', met als resultaat, aan leeftijd gebonden posities, rollen en sancties. Het *micro-perspectief* benadrukt het ouder worden en oud zijn als individuele aangelegenheid. 'There are as many different aging experiences as there are aging individuals' (p. 21). Maar o.i. terecht benadrukt Ward hierbij de betekenis van de sociale context, door expliciet aan te haken bij het symbolisch interactionistisch perspectief. 'The meaning of aging and its concomitants evolve from 'symbolic interactions' between the individual and other individuals, groups, and the society. Aging is a social experience, and its meanings are socially defined' (p. 21). Het micro-perspectief is derhalve niet los te zien van het macro-perspectief. 'Society and age structure people's lives in various ways, determining the broad parameters of the situations in which they find themselves, creating constraints, potentialities, and problems' (p. 21).

Onze conclusie voor het boek van Ward kan luiden, dat een geslaagde poging is gedaan, de verschillende (sociaal-gerontologische) onderwerpen vanuit een duidelijk sociologisch gezichtspunt te benaderen. De keuze aan perspectief en analyse-ingang kan natuurlijk worden bekritiseerd, maar het geheel levert in ieder geval een goed geordende tekst op die tevens getuigt van enige sociologische verbeeldingskracht.

Sociale omgeving en primaire relaties

Een sociale gerontologie of sociologie van bejaarden lijkt niet goed mogelijk zonder uitvoerige aandacht voor de sociale omgeving van bejaarden. Het is daarom niet verwonderlijk dat deze omgeving, in een of andere vorm, al

veelvuldig als onderzoeksthema is opgevat (o.a. Townsend, 1957; Babchuk, 1978; Dooghe en Vanderleyden, 1978).

Telkens blijkt weer dat de primaire relaties voor ouderen van grote betekenis kunnen zijn. Het zijn deze relaties die centraal staan in de dissertatie van Knipscheer (*Oude mensen en hun sociale omgeving; een studie van het primaire sociaal netwerk*). Dit onderzoek beoogt een exploratie van de primaire sociale relaties, het primaire sociaal netwerk, van oude mensen. Belangrijkste vragen in dit onderzoek zijn: welke soorten van relaties zijn binnen het netwerk te onderkennen, m.a.w. met wie onderhouden bejaarden relaties, en wat is de inhoud van de verschillende relaties? Logischerwijs opent de studie met een bespreking van literatuur over primaire sociale relaties en het voor dit onderzoek belangrijke begrip sociaal netwerk. Daarbij steunt de schrijver voornamelijk op het werk van Mitchell die een onderscheid maakte tussen morfologische kenmerken van een netwerk, betrekking hebbend op de manier waarop de relaties een patroon vormen (bijvoorbeeld de uitgebreidheid van relaties) en interactionele kenmerken, die veeleer naar de aard van de relaties zelf verwijzen. Voorbeelden zijn de richting en de intensiteit van een relatie. En ook de inhoud, de betekenissen die mensen in het netwerk aan hun relaties toekennen. Betekenissen die in 'symbolische interactie' totstandkomen (Mitchell, 1969, m.n. pp. 12 en 20).

Knipscheer onderscheidt 5 relatiecategorieën, respectievelijk *deelnetwerken*: kinderen, broers/zussen, andere familieleden, vrienden en buren. Deze deelnetwerken hoeven natuurlijk niet alle vijf in iemands primaire sociaal netwerk te zijn vertegenwoordigd (v.b. ouderen zonder kinderen). Voor het geheel van relaties in het primaire sociaal netwerk, reserveert Knipscheer vervolgens de – o.i. ongelukkig gekozen en in strikte zin pleonastische – term *partieel deelnetwerk*. Hij onderscheidt verjaardagsbezoek, vrije tijd, hulp en intimiteit. Merkwaardigerwijs spreekt Knipscheer in dit verband van 'theoretische constructies wat betreft de relatie-inhouden' (p. 51). Wat met de term theoretische constructies wordt bedoeld, is ons niet duidelijk. Er lijkt in ieder geval geen sprake te zijn van constructies in de betekenis die Boesjes-Hommes eraan geeft: begrippen die deel uitmaken van een nomologisch netwerk, een theorie, en die zelf ook theorieën zijn (Boesjes-Hommes, 1970, p. 85).

De studie van Knipscheer is overigens belangwekkend genoeg om enige onderzoeksresultaten hier naar voren te halen:

- er blijken grote verschillen te bestaan in de mate waarin de *kinderen* actief zijn op de verschillende relatiegebieden. Vooral *verjaardagsbezoek en intimiteit* treden als relatie-inhouden naar voren. Verder blijkt dat het meedoen in vrijetijdsactiviteiten en hulpverlening vaak op een of twee kinderen aankomt;
- naast de kinderen nemen *vrienden* een belangrijke tweede plaats in het primaire sociaal netwerk in. Deze vrienden-relaties hebben vaak een *vertrouwelijk* karakter;

- *hulp* wordt in de eerste plaats verleend door *kinderen*, in de tweede plaats vooral door de *buren*;
- het *welbevinden* hangt positief samen met de *frequentie* en *verscheidenheid* van de contacten met vrienden en burenen;
- van de relaties met vrienden en burenen is respectievelijk 67% en 54% *leeftijdshomogeen*. Knipscheer spreekt van leeftijdshomogene relaties als de relatie-partner hoogstens 15 jaar jonger is. Onzes inziens betreft het hier een wat hoog gekozen grens.

Deze kanttekening brengt ons bij de beperkingen van het onderzoek. De belangrijkste lijkt ons te zijn dat slechts informatie werd ingewonnen bij één persoon uit het netwerk, i.c. de bejaarde zelf. Beter zou zijn geweest beide partners van elke dyade-relatie te ondervragen. Hierdoor had de inhoud van de relaties beter belicht kunnen worden. Bovendien had o.i. aandacht moeten worden geschonken aan de sociale context van de bejaarde, in die zin dat de belangrijke variabele 'al of niet leeftijdshomogeen zijn van de woonbuurt' duidelijk in het onderzoek had moeten worden betrokken. Een andere beperking is gelegen in de selectie van de onderzoeksgroep. Dit beperkt de generaliseerbaarheid van de bevindingen, wat op zich overigens geen echt bezwaar mag heten.

Van de studie werd in één der landelijke dagbladen gewag gemaakt onder de sprekende kop 'Oude mensen mogen niet rekenen op hun kinderen'. Is deze kop reeds op grond van de studie van Knipscheer minstens misleidend te noemen, na lezing van het boekje van Rijpma (*Jong voor oud, oud voor jong*), is zij zelfs in haar algemeenheid als volstrekt onjuist te kwalificeren. Zo kunnen relaties tussen ouderen en hun kinderen of familieleden en burenen bijvoorbeeld sterk verschillen naar woongebied. Dat bleek reeds duidelijk uit het in 1973 verschenen proefschrift van Rijpma, een studie over de drie en zelfs vier-generatiehuishoudingen op het platteland van de Achterhoek. Relatief veel kinderen bleken bij hun ouders op de boerderij in te trekken en deze samenwoning was de garantie voor hulp aan de ouderen. Bovendien bleek dat de samenwoning geen slechte invloed uitoefende op gezondheid en welbevinden van de ingetrouwde man en vrouw. Wel werd de inbreuk op de privacy door velen als gevaar herkend, hetgeen de geconstateerde spanningen op het terrein van de seksualiteit zou kunnen verklaren.

Zo was het begin jaren zeventig. Boeiend is het dan om na te gaan welke veranderingen zich sedert die tijd hebben voorgedaan. Rijpma stelde eind jaren zeventig wederom een onderzoek in, nu met als belangrijkste aandachtspunt wat de ouderen van de samenwoning vonden. De belangrijkste verandering in het Achterhoekse dorp sinds 1970 was de toename van het aantal woningsplitsingen (gedeelde samenwoningen) op de boerderij. Bestaande méér-generatiehuishoudingen waren gesplitst doordat onder het dak van de boerderij een aparte

wooneenheid voor de ouderen was gemaakt, terwijl de jongeren de oorspronkelijke keuken en huiskamer gingen gebruiken voor hun gezin alleen.

Aan deze (al of niet gedeelde) samenwoningen zijn, zoals bij velerlei menselijke relaties, *ruiltheoretische principes* te onderkennen. In dit geval een soort ruil tussen verkrijging van eigendom en verplichting tot geven van verzorging. Vaak wordt middels een zgn. verzorgingscontract vastgelegd dat de jongelui die met de ouderen samenwonen het eigendom over het bedrijf zullen verwerven door de verzorgingsplicht ten aanzien van de ouderen op zich te nemen, terwijl de uitgetrouwde kinderen genoeg nemen met een verhoudingsgewijs geringer deel van de nalatenschap (p. 37). De vraag wáár en wannéér die verzorgingsplicht ophoudt, kan tot spanningen aanleiding geven. Zo vinden soms de niet-thuis-wonenden dat de inwonende broer of zwager en zijn vrouw met de verzorging moeten doorgaan, zelfs al zijn er genoeg gronden (waaronder chronische overbelasting van de verzorgende) om naar andere vormen van hulpverlening uit te zien, bijvoorbeeld om de bejaarde naar een verpleeghuis te laten gaan. De 'uitgetrouwden' kunnen als het ware eisen dat de 'ingetrouwden' de contractueel verkregen voordelen (lage overnamesom van het bedrijf) 'waarmaken' door de nadelen (verzorgingsplicht) te accepteren.

De belangrijkste beperking van het onderzoek van Rijpma lijkt ons te zijn gelegen in het feit dat slechts één specifiek plattelandsgebied werd onderzocht. De vraag of elders een soortgelijke of juist andere situatie zal worden aangetroffen, is daarom op grond van de onderzoeksresultaten niet te beantwoorden. Verder valt op dat, hoe rijk het boekje van Rijpma ook is aan empirie, het arm is aan theorie. Echter, hoewel dat laatste valt te betreuren, is het geenszins storend of verwijtbaar. De schrijver heeft kennelijk geen pretenties op wetenschappelijk-theoretisch niveau. Dat neemt evenwel niet weg dat het aanbeveling zou verdienen het empirisch materiaal te verrijken met de inzichten zoals we die in de verschillende 'theorieën' binnen de sociale gerontologie tegenkomen.

Theorieën

In vrijwel alle ons bekende tekstboeken worden de in de sociale gerontologie vigerende theorieën al of niet uitvoerig behandeld. We komen ze ook tegen bij Baum en Baum (*Growing old. A societal perspective*). De meest bekende theorieën zijn wel de activiteitentheorie en de disengagement-theorie. We zullen ze hier kort aanstippen, aan de hand van het verschijnsel pensionering.

Zoals bekend, is de uittreding uit het beroepsleven duidelijk aan de leeftijd gekoppeld. Op een bepaald tijdstip (65 jaar) dient het arbeidsproces door vrijwel iedereen te zijn verlaten. De activiteitentheorie gaat er nu vanuit dat 'goed' ouder worden, betekent op enigerlei wijze actief blijven. Het wegvallen van de voor de bejaarde vertrouwde arbeidsrol dient te worden gecompenseerd

door nieuwe rollen, c.q. activiteiten op andere levensterreinen, bijvoorbeeld in het verenigingsleven. We zien hiermee dat deze theorie een normatief element kan bevatten, namelijk de idee dat de bejaarde actief *moet* blijven. Een idee welke we bij menig beleidsvisie en in de hulpverlening tegenkomen (bijvoorbeeld pensioneringscursussen; reactivering).

Is deze activiteitentheorie te beschouwen als een reactie op het feit dat de bejaarde niet meer *mag* deelnemen aan het arbeidsproces, bij de disengagementtheorie ligt het accent op de bejaarde die niet meer '*hoeft*' deel te nemen. Volgens deze theorie vindt er, kort gezegd, tussen de bejaarde en de samenleving een wederzijdse terugtrekking plaats. De verhouding tussen persoon en sociale structuur verandert. Zo vervalt bijvoorbeeld de norm van 'blijven presteren' en actief blijven (zoals we die bij de activiteitentheorie tegenkwamen). Maar of dit voor iedereen in gelijke mate geldt, valt natuurlijk sterk te betwijfelen. Het is dan ook niet te verwonderen dat met name op de veronderstelde *onvermijdelijkheid* van de 'losmakingstendenties' kritiek is gekomen. Disengagement lijkt slechts één van verschillende levensstijlen te zijn.⁴

Baum en Baum behandelen deze alom bekende en telkens weer ten tonele gevoerde theorieën overigens maar zeer summier. Daarnaast schenken ze ook aandacht aan de wat minder bekende theorieën: de 'gedepriveerde minderheidstheorie', de socialisatietheorie, de moderniseringstheorie, de subcultuurtheorie, de leeftijdstratificatie-theorie en de ruiltheorie (p. 19-28).

Men kan zich terecht afvragen of hier wel echt sprake is van theorieën. Concreet gesteld: wordt hier het woord theorie niet al te gemakkelijk en wellicht ten onrechte gebruikt? Als men uitgaat van de definitie van theorieën die Baum en Baum geven (een systeem van onderling samenhangende begrippen waarbij de definitie van elk systematisch is verbonden met de definitie van het andere begrip), dan kan men beter spreken van theoretische perspectieven. Het lijken niet veel meer dan globale voorstellingen, bestaande uit oriënterende uitspraken, d.w.z. uitspraken die de aandacht van de onderzoeker richten op factoren die voor verklaringen van belang zouden kunnen zijn (Wippler, 1978, p. 665).

Opvallend is dat Baum en Baum zelf drie theoretische perspectieven formuleren, waarvan er twee, het 'verlatings-perspectief' en het 'bevrijdings-perspectief' duidelijke overeenkomsten vertonen met respectievelijk de activiteiten-theorie en de disengagement-theorie. We laten ze derhalve hier verder buiten beschouwing.

In het derde, meest originele en verrassende, perspectief staat de zogenaamde diachronische solidariteit centraal. Hiermee bedoelen de schrijvers het volgende. De jongeren van nu zorgen voor de ouderen (indirect bijvoorbeeld via het mechanisme van overdracht van verzekeringsgelden, de AOW, en direct middels de formele en informele hulpverlening). We zagen dat al treffend gedemonstreerd in het onderzoek van Rijpma, En de jongeren van nu zijn tegelijkertijd

de ouderen van de toekomst en zullen op hun beurt weer worden verzorgd door de toekomstige jongeren. Nú gelden afstaan voor de ouderen, de AOW, betekent later gelden krijgen van de jongeren. Nú zorgen voor de ouderen betekent later verzorgd worden door de jongeren. Er is als het ware een in de tijd doorlopende 'saamhorigheid' tussen de verschillende generaties: diachronische solidariteit (Baum en Baum, o.a. p. 7 e.v.).

Hoe boeiend en waardevol dit gezichtspunt ook is, er zijn vele kanttekeningen te plaatsen. Zo is het bijvoorbeeld geenszins duidelijk in welke mate deze solidariteit door de generaties wordt gedeeld. En of deze solidariteit wel voldoende is om een 'community' bijeen te houden, zoals Baum en Baum al te gemakkelijk veronderstellen. Gelet op de onderzoeksresultaten van Rijpma dient men in ieder geval te differentiëren naar plaats en tijd.

Wat het boek van Baum en Baum zo interessant maakt, is de toepassing van de theoretische perspectieven op zes verschillende aspecten van ouder worden en oud zijn, te weten: de inkomenspositie van ouderen, hun politieke participatie, de pensionering, de verwantschaps- en familierelaties, het sterven en de dood, het begraven en de rouw.

Natuurlijk kan men kritiek leveren op de wat willekeurig overkomende onderwerpskeuze. En zeker op de op sommige plaatsen duidelijk voorkomende sporen van haast-werk (zie b.v. p. 4: Blauner wat Blumer moet zijn). En het is storend dat bijvoorbeeld over psychologische deprivatie wordt gesproken, waar duidelijk bedoeld is psychische deprivatie (p. 5). En met vage algemeenheden als dat Japanse bejaarden niet gunstig staan tegenover de pensionering (p. 139) schieten we natuurlijk niets op. Als de schrijvers zulke uitspraken en onderzoeksresultaten wijselijk hadden geschrapt, was het boek wat minder topzwaar geworden. Nu lijkt het soms of er van alles is bijgesleept of per se behandeld moest worden.

Dat alles neemt niet weg dat de algehele opzet van het boek, een combinatie van theoretische gezichtspunten en probleembenadering, o.i. respect en navolging verdient.

Conclusies

In de literatuur wordt frequent aandacht besteed aan allerhande problematische aspecten van het ouder worden en oud zijn. De meeste boeken kennen een sterk thematische opbouw en hanteren nauwelijks meer *sociologische* indelingsprincipes, bijvoorbeeld een micro-, meso- en macro-onderscheid. Typisch sociologische vraagstellingen dreigen dan te worden ondergesneeuwd, hoewel de boeken van Ward en van Baum en Baum o.i. in redelijke mate aan dit gevaar ontkomen.

Op het vlak van het empirisch onderzoek heeft Knipscheer voor Nederland een steen bijgedragen tot meer inzicht in de aard van de relaties tussen ouderen

en hun kinderen en andere naasten en bekenden. Vragen om meer onderzoek op dit terrein is meer dan een platitude. Immers, de situatie kan naar streek sterk verschillen, zo blijkt uit het onderzoek van Rijpma. Het is echter wel te hopen dat dit vragen om en stimuleren van meer onderzoek op het gebied van de sociale gerontologie, niet leidt tot het al te gemakkelijke 'fact finding' op micro- en meso-sociologisch niveau. Ook aandacht voor meer macro-sociologische onderzoeksvraagstellingen, die tot nu toe nog vrijwel geheel ontbreekt, is gewenst. Want juist macro-sociologische vragen kunnen van groot belang zijn, bijvoorbeeld voor een analyse van het overheidsbeleid en de welzijnsplanning voor ouder wordende mensen.

Ook de sociologische theorie-ontwikkeling lijkt er in de bejaardensociologie bekaaid af te komen. De gangbare theorieën, zo ze die naam al mogen dragen, zijn veeleer psychologisch of sociaal-psychologisch van aard. Wellicht is de geringe macro-sociologische belangstelling er de oorzaak van dat de strikt sociologische theorievorming op dit terrein tot nu toe zo magis is.

De bejaardensociologie staat nog in de steigers. Willen deze kunnen worden verwijderd, dan is een theoretische fundering gewenst, alsmede een volwaardige macro-sociologische inhoud en plaatsbepaling.

Noten

1. Een, zij het zeer ruwe, indicatie omtrent de grootte van deze belangstelling en de globale verdeling ervan over de verschillende disciplines, kan men afleiden uit het aantal academische manjaren dat geïnvesteerd wordt in lopend gerontologisch onderzoek: totaal circa 71, waarvan 29 manjaren binnen de gammawetenschappen (Nederlands Instituut voor Gerontologie, 1977, p. 49).

2. Zie voor een bespreking van enige recent verschenen Amerikaanse boeken. Palmore, 1981, alsmede Streib, 1981, met als veelzeggende titel *Aging comes of age*.

3. Zie voor een uitgebreide behandeling Riley en Waring, 1976, alsook Braam, Coolen en Naafs, 1981, met name hoofdstuk 1.

4. Zie voor een bespreking van deze theorieën en de kritiek erop, uitgebreider bij Braam, Coolen en Naafs, 1981, hoofdstuk 5.

Literatuur

- Babchuk, N., Aging and primary relations, in: *International Journal of Aging and Human Development*, 9, 1978-1979, nr. 2, p. 137-151.
- Boesjes-Hommes, R. W., *De geldige operationalisering van begrippen*, Boom, Meppel, 1970.
- Braam, G. P. A., J. A. I. Coolen en J. Naafs, *Ouderen in Nederland. Sociologie van bejaarden, bejaardenzorg en beleid*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1981.
- Broom, L., P. Selznick en D. Broom Darroch, *Sociology. A text with adapted readings*, Harper & Row, New York, 1981 (7e).
- CBS, *Statistisch Zakboek 1980*, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1980

- Dooghe, G. en L. Vanderleijden, *Bejaarden en hun levensvoldoening. Een empirisch onderzoek bij weduwen en gehuwde vrouwen*, De Sikkel/De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam, 1978.
- Heuvel, W. J. A. van den, Sociologie van het bejaardenvraagstuk/Gerontosociologie/Sociogerontologie, in: L. Rademaker (red.), *Sociologische encyclopedie*, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1978, p. 54-61.
- Loether, H. J. . *Problems of aging. Sociological and social psychological perspectives*, Dickenson, Belmont, California, 1967
- Mitchell, J. C., The concept and use of social networks, in: J. C. Mitchell (ed.), *Social networks in urban situations. Analyses of personal relationships in central african towns*, Manchester University Press, Manchester, 1969.
- Nederlands Instituut voor Gerontologie, *Gerontologie. Inventarisatie van onderzoek in Nederland*, 1977.
- Oude mensen mogen niet rekenen op hun kinderen*, NRC-Handelsblad, 23 mei 1980.
- Palmore, E., The 1980 Texts in Social Gerontology, in: *Contemporary Sociology*, 1981, vol. 10, p. 362-366.
- Planninggroep voor wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de ouder wordende mens, *Advies inzake programma en instrumentarium voor gerontologisch onderzoek*, Ministerie van CRM, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1981.
- Rijpma, S., *Gezondheid en gezinsindividualisering in een agrarische gemeenschap*, De Tijdstroom, Lochem, 1973.
- Riley, M. White en J. Waring, Age and aging, in: R. K. Merton en R. Nisbet (red.), *Contemporary Social Problems*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1976, p. 355-413.
- Streib, G. F., Aging comes of age, in: *Contemporary Sociology*, 10, (1981), 2, p. 186-190.
- Tews, H. P., *Soziologie des Alterns*, Quelle & Meyer, Heidelberg, 1974.
- Thurlings, J. M. G., Het bejaardenvraagstuk; vanuit psycho-sociologisch oogpunt beschouwd, in: *Economie*, 1957, p. 173-191.
- Townsend, P., *The family life of old people; an inquiry in East London*, Routledge & Kegan Paul, Londen, 1957.
- Wippler, R., Theorieën in de sociologie, in: L. Rademaker (red.), *Sociologische encyclopedie*, p. 660-669, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1978.